

Cebel-i 'Amil'den İran'a*

*Albert HOURANI ** / Çev. Habib KARTALOĞLU****

Öz: Şii düşüncenin Cebel-i Amil bölgesine ne zaman yayılmaya başladığı konusu hakkında çok az bilgi vardır. Bununla birlikte Şiiğin onuncu yüz yıl itibariyle bölgede yayıldığı kesin olarak bilinmektedir. Bölgede on dördüncü yüz yıl itibariyle siyasi otorite değişmiş olmasına rağmen Şii eğitimin varlığı ticaretin yapıldığı kasabalarda ve bölgenin köylerinde devam etmiştir. Bunun muhtemel iki önemli sebebi vardır. Birincisi, Cebel-i Amil'in güç merkezlerinden uzak olmasıdır. İkincisi ise eğitimde Sünnî ve Şii gelenekler arasında pratikte kesin bir ayırımın olmamasıdır. Safevî devletinin kurulması ile birlikte bölgeden birçok âlim İran'a göç etmiştir. Yeni hanedanlıkta başka bölgelerden âlim istihdam edilmesinin yegâne sebebi İran'da Şii âlimlerin yetersizliği değildir. Göç edenlerden Muhammed b.Hasan el-Hürr el 'Amilî dışındakiler genel olarak Usûlî ekole mensup âlimlerdir.

Anahtar Kelimeler: Cebel-i Amil, Şii Ulema, Usûlî düşünce

From Jabal 'Āmil to Persia

Abstract: There is little information about what time the Shi'ite thought began to spread in the region of Jabal 'Āmil. However, it is known with certainty that Shi'a had spread in the region from X. century. Although political authority had changed in the region beginning from XIV. century, Shi'ite education continued his existence in towns where commerce made and the villages of the region. There are two possible important reasons. The first is that Jabal 'Āmil was far from centers of power. Secondly, there was not a clear distinction in practice between traditions of Sunni and Shi'ite. Many scholars had migrated from the region to Iran with the establishment of the Safavid state. The only reason for employment of scholars from other regions in the new dynasty is not the lack of Shi'ite scholars in

* Bu metin Albert Hourani'nin "From Jabal 'Āmil to Persia" (*Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, vol. 49, No. 1, In Honour of Ann K. S. Lambton (1986), ss., 133-140) başlıklı makalesinin çevirisidir. (Çevirenin notu)

** Katkılarından ve bilmediğim kaynaklara dikkat çekmelerinden dolayı Profesör Wilferd Madelung, Dr. Hossein Modarressi Tabataba'i ve Mr. Mohammed Mattar'a çok minnettarım.

*** Arş. Gör. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Ana Bilim Dalı.

Iran. Scholars who migrated are generally members of Usuli tradition except of Muhammad b. Hasan al-Hurr al-‘Amilî who is one of the migrating scholars.

Keywords: Jabal ‘Âmil, The Shi’ite Scholars, Usuli Thought

İktibas / Citation: Albert HOURANÍ / Çev. Habib KARTALOĞLU, “Cebel-i ‘Amil’den İran’a”, *Usûl*, 23 (2015/1), 213 - 226.

Güney Lübnan’daki Sayda ve Sur şehrinden iç bölgelere doğru uzanan yüksek yerleşim yeri Cebel-i ‘Amil’deki Şiî âlimler, kendilerini bütün Şiî toplumların en eskisi olduklarını iddia etmektedirler. Bu iddialarını Peygamber’in sahabisi ve halefi olduğu şeklindeki Ali’nin iddialarını ilk destekleyenlerden biri olan Ebû Zer’e dayandırmaktadırlar. Ebû Zer’in Medine’den Şam’a gitmiş olduğu ve oradan da *Bilâd-ı Şam* bir diğer ifadeyle daha geniş coğrafya anlamında Suriye’nin kırsal bölgelerine sürgün edilmiş olduğu söylenmektedir. Meysu’l-Cebel köyünde onun ismiyle anılan bir cami vardır.¹

Esasen erken dönemde Şiîliğin bu bölgeye yayılması konusu çok az bilinmektedir. Kesin olarak bilinen husus, Şiîliğin onuncu yüz yıl itibariyle büyük bir oranla *Bilâd-ı Şam*’da yayılmış olmasıdır. Halep’te yönetimi elinde bulunduran Şiî hanedan Hamdânîler zamanında ve ardından bölgenin büyük bir bölümü Fâtimî İmparatorluğuna katılmış olduğu dönemde Suriyeli Müslümanların büyük çoğunluğu Şiî olmuş olabilir. Bu dönemdeki birçok seyyah buna şahitlik etmektedir. 1047’de Sur şehrinden geçmiş olan Nâsır Hüsrev, şehrin kadısının Sünnî olmasına rağmen nüfusunun büyük kısmı Şiî olduğuna belirtmektedir.² İbn Cübeyr, 1184 tarihinde Şam bölgesinde Sünnîlerden daha fazla Şiîlerin olduğunu ve [onların] İmâmî, Rafîzî, Zeydî, İsmâilî, ve Nusayrî şeklinde birçok gruba ayrıldıklarını kaydetmektedir.³ Yarım asır sonra Yakut b. Abdullah [el-Hamevî] *Mu‘cemü’l-Buldân* adlı eserinde on birinci yüzyılın ortalarında Halep’i ziyaret eden ve orada fıkıh âlimlerinin fetvalarını İmâmîy-

¹ Robson, ‘Abu Dharr al-Ghifari’, *Encyclopaedia of Islam* (2nd ed.), I, 114-15; Muhammed el-Hür el-‘Amilî, *Emelü’l-‘Amilî fî terâcimi ‘ulemâ Cebel-i ‘Amil*, (Bağdat 1385/1965-66), I,13; Muhsin el-Emîn [el-‘Amilî], *Hitâtu Cebel-i ‘Amil*, (Beirut, 1983), 83.

² Nassiri Husrev, *Sefer-nameh*, French tr. C. Schefer, (Paris, 1881), 47.

³ Muhammed ibn Cübeyr, *Rihle*, ed., M. J. de Goeje, (Leiden/London, 1907), 380.

ye mezhebine göre verdiklerini kaydeden İbn Butlan'dan alıntı yapmaktadır.⁴ Ayrıca Şii rical kaynaklarında da bu dönemde Halep'te bulunan birçok [Şii] âlimin isimleri zikredilmektedir.⁵

Suriye'nin Selahattin tarafından fethedilmesi ve ardından önce Eyyûbiler'in daha sonra da Memlûklüler'in bölgeyi yönetmesiyle bu süreç tersine döndü. 1292 ve 1300 yıllarında çok az başarı sağlanan ancak 1305 yılında tamamen başarılı olunan Kuzey Lübnan'ın Kısraan bölgesine Memlûklüler'in askeri seferleri, hem politik hem de dini tehlike olarak kabul edilebilen Akdeniz kıyılarındaki İsmâîli ve Nusayrîlerden oluşan daha aşırı ve uzlaşmaz gruplara karşı olduğu kadar On iki İmam Şiilerini hedef edinmemektedir. İbn Teymiyye bu gruplara aleyhine *fetvâlar* vermiş ve [onlara karşı düzenlenen] üçüncü seferde kendisi de yer almıştır. Durum böyle olmakla beraber İmâmîler de çeşitli baskılara maruz kalmışlardır. Sünnîler ile Şiiler arasındaki sınır daha sonraki [dönemlerde] olduğu gibi kesin bir şekilde belirlenmemiştir ve dolayısıyla birçok âlim şüphesiz belirlenmemiş sınırlar içerisinde yöneticilerin inançlarına uygunluk sağlaması gayesiyle yönetici sınıfın görüşlerini benimsemeyi de mahzur görmemişlerdir. On dördüncü yüz yıla geldiğimizde ise Şiiler, muhtemelen Suriye'deki Müslümanlar arasında artık bir çoğunluk değildirler. [Zîrâ] Şiilerin Kuzey Suriye'de önem arz etmeleri hali artık sona ermişti. Fakat Şiilerin önem verdiği Seyyide Zeyneb'in türbesinin bulunduğu Şam'da varlıklarını sürdürdüler. Genel olarak Şiiler, varlıklarını günümüze kadar devam ettirmiş oldukları bölgelere hapsedildiler. Lazkiye bölgesinde Nusayrîler; iki küçük grup halinde İsmâîlîler; Lübnan'ın güney yarısında Dürzîler ve Cebel-i 'Amil ve Bika' vadisinde İmâmîler varlıklarını devam ettirdiler.

Eziyet ve zaman zamanda zulme maruz kalmış olmalarına rağmen ileri seviyede Şii eğitimin varlığı bu bölgelerdeki ufak çaplı ticaretin yapıldığı kasabalarda ve bölgenin köylerinde devam etmiştir. On ikinci yüzyıl öncesi Cebel-i

⁴ Yakut ibn 'Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân: Jacut's Geographisches Wörterbuch*, ed. F. Wtistenfeld, (Leipzig, 1867), II, 307.

⁵ Mesela bkz, "Takıyüddin ibn Necm el-Halebi", *Emelü'l-'Amil*, II, 46; "İzzüddin Hamza ibn Ali el-Hüseynî el-Halebi", aynı eser., 105-6.; Ayrıca bkz., 'Ömer ibn Ahmed ibnü'l-'Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb*, ed., S. Dahhan, II, (Damascus, 1954), 293-4.

‘Amil bölgesindeki medreseler ve âlimler hakkında çok az şey biliyoruz. Ancak bundan sonraki dönemlerdeki medrese ve âlimler ile ilgili bilgiler daha açıktır.

Kasaba ve köylerin bazılarında geleneği/ahbarı babadan oğula aktaran âlim aileler mevcuttu ve [bu aileler] başka yerlerde eğitim aldıktan sonra ilim öğrenme gayreti içerisinde olan kimseleri cezbe etmişlerdir. Orada sürekli eğitim veren büyük eğitim merkezleri görünmemektedir.⁶

Bu ailelerinin en önemlilerinden bazıları Şam ticaret yolları güzergâhında bulunan küçük köylerde yaşamışlardır. Maşgara ve Cezzîn (daha sonra Maronî Hristiyan olmasına rağmen o zaman bir Şii kasaba) Şam’dan Sayda’ya giden ana yol üzerindeydiler. Ayrıca Maşgara güney yönündeki Galile’ye doğru uzanan bir güzergâhın yakınında bulunmaktaydı. En önemli ilim merkezlerinden bir olan Kerekinûh Şam ve Ba’albek arasındaki iki ana yolun birinde bulunan Bigâ vadisi içerisinde daha kuzeyde yer almaktaydı. Memlûklüler döneminde Kerekinûh, Bigâ el-‘Azîzî bölgesinin yönetim merkeziydi ve Nûh’un kabrinin olduğuna inanılan yere bir cami inşa edilmişti. Ki orada hocalar, öğrenciler ve Kur’an kâripleri Memlûk sultanlarından gelen ihsanlarla desteklenmektedirler. Bununla birlikte Nebâtiyye, Cubâ‘ ve Meysü’l-Cebel gibi diğer ilim merkezleri daha küçük yollar üzerindeydi ve köylerden biraz daha büyük yerleşim yerleriydiler.⁷

Yöneticilerin veya büyük şehirlerin desteği olmaksızın fakir kırsal bölgelerde yüksek ilmî eğitim geleneğinin devam etmiş olması izah edilmelidir. Çok uzaklardan tesir icra eden Irak’ın dini açıdan önem verilen kutsal şehirlerinin mevcudiyeti ve Ali ve onun çizgisindeki taraftarlarında daima belirgin olan sağlam vefa duygusu bunu kısmen açıklayabilmektedir. Bununla birlikte diğer iki sebepte akla gelebilir. Birincisi Cebel-i Amil’in güç merkezlerinden uzak olması, küçük çapta bir yaşamın cereyan etmesi ve kaynaklarının azlığı sebebiyle bölgede ikamet edenlerin siyasi bir tehlike oluşturmadıkları sürece büyük şehirlerdeki yöneticilerin Cebel-i ‘Amil’i doğrudan işgal veya kontrol etmeleri

⁶ *Hitât*, 182 ve devam eden sayfalar.

⁷ R. Dussaud, *Topographie historique de la Syrie antique et médiévale*, (Paris, 1927); M. Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie a Vépoque des Mamelouks*, (Paris, 1923), 70, 74, 246; J. Sourdel-Thomine, ‘Inscriptions arabes de Karak Nuh’, *Bulletin d’Etudes Orientales*, 13, 1949-51, 71-84.

için çok az önem vermelerine neden olmuştur. Doğrudan kontrolün olmadığı dururumda bölge, bazıları Şîî olan ve kendileriyle aynı görüşleri paylaşan kişileri himaye ve koruma sağlayan yerel beyler tarafından yönetilmiştir. En azından Cebel-i ‘Amil’in tarihi yönetim ailelerinden biri olan Ali e-Sağîr ailesi (Esad’ın bugünkü önemli ailesinin ataları) on dördüncü yüzyıl itibariyle varlıklarını devam ettirdikleri anlaşılmaktadır.⁸

Bölgenin uzaklığı ve önde gelen ailelerin bölgeyi himaye etmesi sadece zaten var olan Şîî geleneği korumamış aynı zamanda Suriye’nin diğer bölgele-
rindeki İmâmîler’in dikkatini [bölgeye] çekmiş olabilir. Cebel-i ‘Amil’in modern dönem tarihçisi ve orali âlim Muhsin el-Emîn el-‘Âmilî, Şam ve Halep’teki Şîî âlimlerin bölgeye sığınmış olabileceklerini öne sürmektedir. Bu söylediğinin bir kanıtı olarak Muhsin el-Emîn, daha sonraki dönemlerdeki âlimlerde olduğu gibi bölgenin ilk büyük âlimi Şemseddin Muhammed b. Mekki’nin bölgedeki âlimlerden icâzet almadığına fakat ilim öğrenmek için Irak ve başka yerlere gittiğine işaret etmektedir.⁹

[Bölgede] İmâmî eğitimin devam etmesindeki ikinci sebebi, muhtemelen eğitimin Sünnî ve Şîî gelenekler arasında [pratikte] kesin bir ayrımın olmaması olabilir. İki gelenek arasındaki ilişkiler tolerans ve baskı/zülüm arasında dikkatli bir şekilde dengelenmiştir. Zülüm/baskı olasılığı her zaman vardı. Ancak aynı zamanda Sünnî ve Şîî âlimler birbirlerinden eğitim alabilirlerdi. Muhakkik el-Evvel olarak tanınan Necmeddin Ca’fer el-Hillî (602/1205-6-676/1277) ve daha sonra ‘Allâme olarak bilinen Cemâleddin Hasan b. Mutahhar el-Hillî (648/1250-726/1325) tarafından ivme kazandırılan Usûlî düşünce Şîî toplumu aşan bir etkiye sahip olmuştur. Usûlî düşünce aklî ilkelere uygun olarak İmamların ahbarını yorumlama ve onlardan hukuk ilkelerinin bir bütünü istinbat etme ihtiyacını vurgulamaktadır. Bu [süreç] imamlara atfedilen hadislerin toplanmasını, imamlardan rivayet eden kimselerin güvenilirliklerinin tespiti, onlardan sonuçlar ortaya koymayı ve bu tür sonuç çıkarmalarla zuhur etmiş olan kuralları açık ve kesin ifade etmeyi kapsamaktadır. Şîî düşüncesinin bu çizgisini takip eden Şîî âlimler, sadece kendi toplumları içerisindeki dar kalıplar içerisinde kalmamışlardır. Onlar [aynı zamanda] Sünnî ve Şîî farklı gözetmeksizin ‘âmme ve hâssâ arasında bulabildikleri her

⁸ *Hitât*, 134.

⁹ *Hitât*, 77-8.

yerde Hadis bilgisini araştırma ve hukuki muhakeme ilkelerini kavrama çabası içerisinde olmuşlardır. Diğer taraftan Allâme'nin *Minhâcü'l-kerâme* adlı eserine reddiye yazmış olmasına rağmen 'Allâme'nin hukuk metodolojisi İbn Taymiyye üzerinde derin bir etkisi vardır.¹⁰

Sünnî ve Şiî âlimler arasındaki bağlantıların ve her zaman var olan zülüm tehdidinin her iki kısmına dair örnekler, genelde Şehîd-i Evvel ve Şehîd-i Sâni olarak bilinen Cebel-i 'Âmil'li iki âlimin hayatlarında ve ölümlerinde bulunabilir. Cezzîn'li olan Şehîd-i Evvel Şemseddin Muhammed b. Mekkî (734/1333-34—786/1384), Allâme'nin oğlu Fahrüddin'den ders aldı. Daha sonra Sünnî âlimlerden ders almak için Mekke, Medine, Bağdat, Şam, Kudüs ve Halilür-rahman'a gitti. Ki onun ders aldığı [Sünnî] hocalarının sayısının 40 olduğu söylenmektedir. Usûlî düşünceyi takip ettiğinden dolayı temel meşguliyeti *usûl-i fıkıh'ın* Şiî geleneği yanı sıra Sünnî anlayıştan öğrendikleri temelinde fıkıhın/hukuk ilminin metot ve kurallarını belirlemektir. Şehîd-i Evvel, hukuki yargılama görevinin ehil âlimlere verilmesi gerektiğini ve takva sahibi Müslümanların adil olmayan yöneticiler tarafından atanan hâkimlerden ziyade onlara başvurmaları gerektiğini savunmaktadır. Toplumda âlimin rolü konusundaki bu vurgu *Bilâd-ı Şam'da* muhtemelen siyasi otoriteden uzaklaştırılmış olmaları sebebiyle ortaya çıkan konularının bir yansımasıydı. O sıklıkla Şam'a ziyaretlerde bulundu ve orada ders verdi. Ancak aşırı derecede ihtiyat göstermesinden (*şiddetü't-takiyye*) dolayı sadece geceleri Şiî eserleri ders verebilmiş olması Şiî faaliyetlerin sınırlarının ne olduğunu gösteren bir işarettir. Bütün tedbirleri almış olmasına rağmen, muhalifler tarafından suçlandırıldığından ve Maliki müfti tarafından [bu suçlamalar] teyit edildiğinden Şam'daki yöneticiler tarafından tutuklanmış ve sonunda da idam edilmiştir.¹¹

¹⁰ H. Laoust, *Essai sur les doctrines sociales et politiques d'Ibn Taymiyya*, (Cairo, 1939), 36-7, 97.

¹¹ Muhsin el-Emin el-'Amili, *A'yânü's-Şi'a*, LVII cilt (Damascus/Beyrut, 1935), XLVII, 36-49; *Emelü'l-'Amil*, I, 181-83; 'Abdullah Efendi el-İsfehâni, *Riyâzu'l-'Ulemâ*, 5 cilt. (Kum, 401/1980-81), V, 185-91; Yusuf el-Bahrâni, *Lü'lü'etü'l-Bahreyn*, (Necf, 1386/1966-67), 143-8. Bahrâni'nin eseri ve taraftarlarının önemi için bkz., N. Calder, "Zakat in Imami Shi'i jurisprudence, from the tenth to the sixteenth century A.D.", *BSOAS*, XLIV, 3, 1981, 468-80, ve "Khums in Imami Shi'i jurisprudence, from the tenth to the sixteenth century A.D.", *BSOAS*, XLV, 1,

Şehîd-i Sâni Zeynuddîn b. Nureddin Ali (911/1506-966/1558), Cuba'da âlim bir aileden gelmektedir. Büyük dedesi, hem dedeleri hem de babası âlim kimselerdi ve atalarından biri 'Allâme'den ders almıştı. Tabakat müellifleri tarafından verilen bilgilerde hayatının ilk dönemi ile açıklamalara yer verilmekte [ve] ilim öğrenmek için yapmış olduğu seyahatler anlatılmaktadır. İlk eğitimi Cuba'da babasından daha sonra Meys'de meşhur âlim Nureddin Ali b. 'Abdul'ali ve ardından da Kerekinûh'ta aldı. Bundan sonra daha uzak yerlerdeki [ilim merkezlerine] gitti. İlk olarak sadece fıkıh değil aynı zamanda tıp, astronomi ve Sühreverdi felsefesini tahsil ettiği Şam'a; ardından 16 Sünnî âlim yanında farklı sürelerde dersler aldığı Kahire'ye gitti. Kahire'deki eğitimini hadis, dört Sünnî ekolün fihri ve ilmin diğer alanlarını kapsamaktaydı.

Daha sonra Osmanlı hükümeti tarafından herhangi Sünnî bir medreseye müderris olarak tayin edilmek maksadıyla İstanbul'a gitti ve o, Ba'albek'teki Nûriyye medresesine tayin edildi. Nûriyye medresesinde Dört Sünnî ve İmâmî/Ca'feriyye mezhebinden oluşan beş mezhebe göre eğitim verdiği söylenmektedir. Orada beş yıl kaldıktan sonra ömrünün geri kalanını eğitim, öğretim ve kitap telifi ile geçirdiği Cuba'ya geri döndü. Sünnî âlimlerden alınan metot ve terimleri kullanmak suretiyle Hadis rivayeti ile ilgili sistematik bir şekilde eser telif eden daha sonraki dönem Şii âlimlerinin ilki olduğu söylenmektedir. Önde gelen ulama ile İmâmîyye mezhebini tartışabileceğinden İstanbul'a getirilmesi için özel bir görevlisini gönderen Osmanlı Sultanına kadar ünü ulaştığı rical müellifleri tarafından nakledilmektedir. [Sultanın görevlendirdiği] özel görevli şahıs [Şehîd-i Sâni'nin] hac yapmak için evinden ayrıldığını öğrendi. [Hicaz'a gitti] ve orada Şehîd-i Sâni'yi tutukladı ve İstanbul'a götürdü. Bunun akabinde neler olduğuna dair farklı rivayetler vardır. Onlardan birisine göre özel görevli şahıs, Sultan böyle yapılmasının istediğini düşünerek Zeynuddîn'i İstanbul'a ulaşmadan önce öldürmüştür. Fakat Sultan bunun kendi talimatlarına karşı bir itaatsizlik olduğundan kızgın ve özel görevli kişi öldürülmüştür. Bir diğer rivayete göre Şehîd-i Sâni, İstanbul'a götürülmüştür. Orada Sünnî ulemanın bazıları vezir-i âzam'a onun müçtehitlik iddia ettiğini ve öğretmekte olduğu şeylerde küfür olduğunu söylediler.

1982, 3947. Bahrâni'nin öğrencilerinden bazıları için bkz., Ağâ Bozorg et-Tahrâni, *ez-Zerî'a ilâ tesânifi'ş-Şi'a*, I, (Necf, 1355/1936), 236 ve takip eden sayfalar.

Bundan dolayı o Sultan'ın huzuruna getirilmeden önce vezîr-i âzam'ın emriyle idam edilmiştir.¹²

Yöneticilerin desteği ve şehirlerin refahından mahrum olan kırsal eğitim geleneği Dürzîler ve Nusayrîler de olduğu gibi uzak ülkedeki belirli olaylar olmamış olsaydı zaman içerisinde yok olmuş olabilirdi. Safevî yönetimi kuzey-batı İran'dan ülkenin içlerine ve kısa bir süre içerisinde Irak'a doğru genişlediğinden Safevîlerin ordusunu oluşturan Türkmen aşiretler arasındaki aşırı Şîî görüşler hanedan açısından tehlike oluşturdu. Ki hanedan bu tehlike karşısında İran şehirlerindeki nüfusa özellikle de İslam'ın önemli şehirli geleneğine sahip kişilere başvurmak zorunda kaldı. Şah İsmâil'in On iki İmam Şîîliğini imparatorluğunun resmi mezhebi olarak seçmesi muhtemelen aşırı uçlar arasında orta bir orta yolu bulma, taraftarlarının aşırılıklarını dizginleme, yönetimi ve ailesi için bir meşrutiyet dayanağı sağlama gayesine yönelikti. Şîîlik camilerde telkin edilen, medreselerde öğretilen ve mahkemelerde uygulanan imparatorluğun mezhebi olacak ise orada Şîîliği propaganda edecek âlimlere ve hukuku tanımlayacak ve uygulayacak kadırlara ihtiyaç vardı. Bu tür âlim ve kadılar İran'da neredeyse hiç bulunmuyordu. Şîîliğin kısıntıları Horasan, Irak, Acem ve diğer yerlerde kısmen mevcuttu. Fakat her ne kadar 'Şîî şeklin dâhildeki biçimleri' geniş alanlara yayılmış olsa da Safevîlerin kontrolündeki önemli büyük şehirlerin eşrafı mezhep olarak Şîî anlayışından değildiler.¹³

[İran'da] Şîîliğin yayılması yavaş işleyen bir süreçti ve sürecin ilk başlarında Şah İsmâil ve daha sonra halefi Tahmasp, İranlı olan âlimleri takviye olsun amacıyla Irak, Bahreyn ve Cebel-i 'Amil gibi Arapça konuşan ülkelerden [Şîî]'ulema getirdiler.

Cebel-i 'Âmil'den gelen ilk, bazı açılardan da en önemli âlim, Nureddin Ali ibn Hüseyin el-Kerekî (? 870/1465-66- 940/1534) idi. el-Kerekî, âlim bir ailenin içerisinde doğmuş ve Kerekinûh'ta Zeynuddîn Ali b. Hilâl el-Cezâîrî ve

¹² *A'yânü's-Şî'a*, xxxiii, 223-96; *Emelü'l-'Amil*, I, 85-91; *Riyâzu'l-'Ulama*, II, 365-86; 'Ali ibn Muhammed el-Cuba'î el-'Âmilî, *ed-Durrü'l-mensûr mine'l-me'sûr ve gayru'l-me'sûr*, (Kum, 1398/1977-78), II, 149-199; *Lü'lü'etü'l-Bahreyn*, 28-36.

¹³ J. Aubin, "La politique religieuse des Safavides" in Colloque de Strasbourg, *Le Shî'isme imâmite* (Paris, 1970), 235-44.

Şehîd-i Evvel'in entelektüel çizgisinin takipçilerini devam ettiren diğer âlimlerden ders almıştır.¹⁴ Bundan dolayı Usûlî hareketin temel öğretilerini tevarüs etmiştir. Kerekinûh'tan Mısır'a oradan da bir âlim olarak Şah İsmâil'in kendisini sarayına davet edecek kadar şöhrete ulaştığı Irak'ın kutsal şehirlerine gitti. O [Şah İsmâil'i] sadece ziyaret etti ve resmi görevler veren ve ihsanlarda bulunan Tahmasp'ın saltanî döneminde daha uzun süre kalmak için [İran'a] gitti.¹⁵

Yeni hanedanlıkta Kerekî ve onun gibi değerli âlimlerin istihdam edilmesi muhtemelen yegâne sebebi İran'da Şîî âlimlerin yetersizliği değildi. İran kent-sel toplumunda hiçbir kökleri olmayan yurt dışından gelen bir âlim, konumu hakkında tereddütler taşıyan bir hanedan açısından şehirlerin egemen sınıfları ile çıkar bağlantıları olan onun yerine geçebilecek muhtemel alternatif bir âlime göre daha fazla fayda sağlamış olabilir. Daha da önemli olmuş olabilir olan şey [ise] Kerekî'nin *şeriat*'ın koruyucusu, imam'ın halefi olarak âlimin rolüne vurgu yapan ve âlimlere *içtihat* yapabilme ve geçerli yöntemleri uygulamak suretiyle kaynaklardan hüküm çıkarabilme imkânı veren bir geleneği, hocalarından almış olmasıdır. Hüküm verme söz konusu olduğunda el-Kerekî, *müctehid*'in gaib imamın temsilcisi (nâibi) olduğunu iddia etmiştir. el-Kerekî'nin eserlerinde hanedanın çıkarları ile uyum içinde olan hükümlerin örnekleri bulunmaktadır. O, yönetici için Müslümanların belirlenmiş toprak vergisini (haraç) toplayabileceklerini; imamın yokluğunda bile yöneticiden kendi paylarını alabileceklerini ve hatta namazı kıldırmak için İmam yokluğunda bile Cuma namazını kılmaları gerektiğini iddia etmektedir. Bu tür öğretileri Safevîlerin yönetimini kabul etmesine ve yönetime meşruiyet kazandırma imkânı sağladı ve bu da Şah Tahmasp'ın Kerekî'yi İmam'ın naibi ve şer'î işleri yürütmekte sorumlu *müctehidler*in onay mercisi olarak tanınmasına götürdü.¹⁶

¹⁴ *Riyâzu'l-'Ulemâ*, IV, 280-83; *Emelü'l-'Amil*, I, 122; Muhammed Bakır el-Hansâri, *Ravzâtü'l-Cennât*, ed., A. İsmâ'iliyân (Kum, 1390-92/1970-72), IV, 356-9.

¹⁵ W. Madelung, "Al-Karaki" *Encyclopaedia of Islam (2nd ed.)*, IV, 610; *Riyâzu'l-'Ulemâ*, III, 441-60; *Emelü'l-'Amil*, I, 121-2; *A'yânü's-Şî'a*, XLI, 174-8.

¹⁶ Madelung, 610; H. Modarressi Tabataba'i, *Kharaj in Islamic law*, (London, 1983), 165; Modarressi Tabataba'i, *An introduction to Shi'i Law* (London, 1984), 50; S. A. Arjomand, *The Shadow of God and the Hidden Imam* (Chicago, 1984), 132 f.; E. Glassen, "Schah Isma'il I und die Theologen seiner Zeit", *Der Islam*, XLVIII, 1972,

el-Kerekî tarafından açılan usul/yöntem on altıncı ve on yedinci yüzyılın ilk yarısında diğerleri tarafından takip edildi. Said Arjomand'ın da ortaya koyduğu gibi ister Cebel-i 'Âmil'den ister Bahreyn'den olsun göç eden âlimler, dini müessesede tüm yüksek mevkilerin kontrolünü asla elde edemediler. Dini vakıfları ve önemli hâkimlik/kadılıkların kontrolünü elinde bulunduran *sadr* makamı Farslı olanlara verildi. Verilen bu kadılık görevleri de tıpkı Osmanlı İmparatorluğunda olduğu gibi ilmî geleneğe sahip, eşraftan ve memuriyet geçmişi olan belirli ailelere verilmesi eğilimi vardı. Bununla birlikte muhacir âlimler, büyük şehirlerde *şeyhü'l-islâm*, camilere vaiz ve medreselere hoca olarak tayin edildiler. Bundan dolayı muhacir âlimler İran halkı arasında Şîi akide ve pratiğin ılımlı ve sağlam bir şekilde yayılmasında önemli bir rol üstlenmekteydiler.¹⁷

Başka yerlerdeki diğer muhacir gruplarda olduğu gibi iyi bir konum elde edecek kişi ailesinin diğer üyelerini ve ailesiyle ilişkili kişilere yardım edecek ve onları çekecekti. Cebel-i 'Amil'den İran'a giden âlimlerin büyük bir kısmında kan, evlilik ya da hoca-talebe bağı ile birbirine bağlı bazı ailelere mensup kişiler oldukları görülmektedir. Böylece el-Kerekî'nin nesli ve akrabaları İran'da önemli bir rol üstlenmeyi devam ettirdiler. el-Kerekî'nin oğlu Abdul'âlî de zamanında mutlak *müctehid* olarak Şah tarafından onaylandı.¹⁸ Şehîd-i Sâni'nin ailesi de [Kerekî'nin ailesinden] hayli bir süre sonra İran'a geldi. es-Sâni'nin oğlu Hasan, Cubâ'da hayatını devam ettirdi ve orada fıkıhla ilgili *Me'âlimü'd-dîn* başlıklı önemli bir ders kitabı telif etti. Hasan'ın oğlu Muhammed babasından sonra Şam'daki Sünnî âlimlerden de dersler aldı. Akabinde Mekke ve Kerbelâ'ya gitti. Muhammed Mekke'ye gittiği dönemde

254-68. Haraçın meşruluğu konusundaki el-Kerekî'nin savunması ve onun görüşlerine karşı eleştiriler konusunda detaylı bilgi için bkz., W. Madelung, "Shiite discussions on the legality of the kharaj", in R. Peters, ed., *Proceedings of the Ninth Congress of the Union Europeenne des Arabisants et Islamisants* (Leiden, 1981), 193-202. el-Kerekî'nin eserleri ve Şah Tahmasp üzerindeki nüfuzu konusunda bkz., A. K. S. Lambton, *State and government in medieval Islam* (Oxford, 1981), 266-77.

¹⁷ Arjomand, 122; J. Aubin, "Etudes safavides, I. Sah Isma'il et les notables de l'Iraq persan," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, II, 1959, 37-81.

¹⁸ Arjomand, 137.

oğlu Ali, Cuba’da kaldı. Cuba’da ve Kerekinûh’ta öğrenimine devam etti. Daha sonra İran’a gitti ve İsfahan’da yaşamını sürdürdü.¹⁹

Cubalı diğer iki aile de İran’da önemli bir konuma geldiler. İzzuddin Hüseyin ibn Abdüşşems el-Hârisî el-Hemdânî (918/1512—984/1576), Şehîd-i Sâni’nin öğrencisiydi ve es-Sâni’nin ilk seyahatinde hocasıyla birlikte İstanbul’a gitti. Hocasının vefat ettiği yıl İran’a gitti ve Şah Tahmasp’ın Kazvin’de ikamet ettiği esnada kısa bir süreliğine *Şeyhu’l-İslâm* görevinde bulundu. Safeviler Horasan’ı fethettiklerinde oraya gönderildi ve Herat’a *şeyhül-islâm* oldu. Bir süre sonra hac vazifesini yapmak için izin istedi ve İran’a geri dönmedi. Bahreyn’e yerleşip orada vefat etti.²⁰ Kendisinden daha fazla tanınmış ve Şeyh Bahâi olarak bilinen Bahâuddîn Muhammed (953/1547-1031/1621) babasının müderrislik yaptığı Be‘albek’te dünyaya gelmiş olup daha küçükken babası onu İran’a götürüldü. İran’da hem Arapça hem de Farsça eğitim aldı. Her iki dilde ve birçok konuda eser telif etti. Eser yazdığı konular arasında şiir, matematik, astronomi, Keşkül isimli meşhur bir antoloji ve fıkıh ile ilgili Farsça bir eser vardır. Şeyh Bahâi çeşitli görevlerde bulundu. Fakat babası gibi zahidâne bir hayat sürmek ve ilim ve takva sahibi olmak için de seyahatler de bulunmak amacıyla üstlenmiş olduğu görevlerinden ayrıldı. İran’a dönmeden önce ülkesi dışında uzun süre kaldı.²¹

Cubalı bir diğer silsile de anne tarafından Şehîd-i Sâni’nin torunu olan Muhammed ibn ‘Ali el-Mûsâvî (946-1009/1539-40—1600-1601) idi. el-Mûsâvî Cubâ’da yaşadı ve el-Muhakkik’in *Şerâi’ul-islâm* adlı eserinin bir şerhi olan *Medârikü’l-ahkâm*’ı telif etti. el-Mûsâvî’nin oğlu Hüseyin babasından dersler aldı. Ardından İran’a gitti ve Şeyh Bahâi’den ileri düzeyde dersler aldı. Horasan’da yaşadı ve Meşhed’in *şeyhü’l-islâm*’ı oldu. İmam Rıza’ya ait türbenin doğu kısmındaki büyük kubbenin altındaki şerefli mekânda dersler verdi.²²

Bir başka silsile de Şehîd-i Sâni’nin hocası Nureddin ‘Ali el-Meysî’ye kadar geri gitmektedir. el-Meysî’nin torunu Lutfullah b. Abdülkerim (ö.1032/1622)

¹⁹ *ed-Dürü’l-Mensûr*, II, 199-259.

²⁰ *A’yânü’ş-Şî’a*, XXVII, 226-70; *Emelü’l-‘Amil*, II, 74-7; *Lü’lü’etü’l-Bahreyn*, 23-8.

²¹ *Riyâzu’l-‘Ulemâ*, V, 88-97; Muhammed Emin el-Muhibbî, *Hulâsatü’l-ethar fi a’yâni’l-garni’l-hâdi ‘aşer*, (Kahire, 1284/1867-68), III, 440-55; *Lü’lü’etü’l-Bahreyn*, 16-23.

²² *A’yânü’ş-Şî’a*, XXVII, 213-14; *Riyâzu’l-‘Ulemâ*, V, 132-3; *Emelü’l-‘Amil*, II, 79-80.

Cebel-i 'Amil'de doğdu. Fakat küçük yaşta Meşhed'e götürüldü ve orada eğitim gördü. Meşhed'de görevler üstlendi ve daha sonra İsfahan'a gitti. İsfahan'da Şah Abbâs I tarafından onun için inşa ettirilen ve daha sonraki dönemde Şah Abbas'ın ismiyle anılmış meşhur camide dersler verdi.²³

Genel olarak, [yukarıda bahsedilen] âlimler Usûlî ekole mensuptular. Ancak bir diğer âlime de [Şiî] düşüncesinin başka bir ekolünde rastlamaktayız. Muhammed ibn Hasan el-Hürr el-‘Âmilî (1033/1623-24—1104/1692-93) Meşgara'da doğdu. el-‘Âmilî erken dönem İslam tarihindeki meşhur bir şahsiyetin neslinden geldiklerini iddia eden ulema ailesinden gelmekteydi. Erken dönem İslam tarihindeki bu kişi Irak valisi tarafından Kûfe'ye doğru gelmekte olan İmam Hüseyin'i kontrol etmek için gönderilen ancak kritik bir anda Hüseyin'e katılmaya karar veren ve nihayetindeki savaşta öldürülen el-Hürr ibn Yezid el-Riyâhî' idi.²⁴ Babası ve ailesinin diğer fertlerinden ders aldıktan sonra Muhammed el-Hürr, Şehîd-i Sâni'nin büyük torunundan ve onun görüşlerini aktaran diğerlerinden dersler aldı. Daha sonra İran'a geldi ve Meşhed'de İmam Rızâ'nın türbesinin bulunduğu külliyyede dersler verdi. Cebel-i 'Amil'den gelen âlimlerin büyük çoğunluğunun aksine Usûlî ekol'e meyilli değildi. Fakat onun temayülü, *Hadis* metinlerine sıkı bağlılıkta ısrar eden ve aklî metoda sıkı sıkı bağlı kalmaya şüphe ile yaklaşan yeniden canlandırılmış Ahbarî ekol yönündeydi. En etkili eseri fikhî meselelerle alakalı hadislerin toplanması olan *Vesâilü's-Şî'a ilâ tahsili mesâilî's-şeri'a* adlı eseri idi.²⁵

Diğer muhacir âlimler gibi Muhammed el-Hürr'de İran dini elitine mensup, ilmî geleneği ve memuriyeti devam ettiren bir aile tesis etti. Bununla birlikte [Cebel-i Amil'den gelen âlimler] bir dereceye kadar farklılık duygusunu, geldikleri bölgeye dair hatıraları ve bölgelerinin Şii tarihindeki konumu dolayısıyla duydukları gururu devam ettirmiş gözüküyorlar. Şeyh Bahâî'nin makamını terk etmiş olmasının ve seyahate çıkmasının birden çok sebebi olabilir. Ancak Bahâî'nin kendisi sarayla irtibatlı bir âlim olmaktansa bu yeni hayat tarzını daha değerli görmüş olabilir. Şeyh Bahâî, kendi hayatının geceleri üzüm bağı bekçiliği yapıp gündüzleri ilim tahsil eden Şehîd-i Sâni'nin veya

²³ *Riyâzu'l-'Ulemâ*, IV, 417-20; *A'yânü's-Şî'a*, xIIX, 166-7.

²⁴ M. J. Kister, 'al-Hurr b. Yazid', *Encyclopaedia of Islam* (2nd ed.), III, 588.

²⁵ G. Scarcia, "al-Hurr al-'Amili", *Encyclopaedia of Islam* (2nd ed.), II, 588-89; *A'yânü's-Şî'a*, XLVIV, 52-64; *Emelü'l-'Amil*, I, Giriş, 8-66, 141-54.

kendisi ve öğrencileri için gece odun toplayan Şehîd’in hocası Şeyh Ali el-Meysi’nin hayatına benzememesinden dolayı üzüntü duymaktaydı.²⁶

Seyahatleri Şeyh Behâî’yi doğduğu topraklara geri götürdü ve o, el-Muhibbî’nin *el-Hulâsâtü’l-eser* isimli hicri on birinci yüzyıldaki temel rical kitaplarından birinde yer alacak kadar Sünnî âlimler arasında bilinmekteydi. Muhibbî, Bahâî’nin Cebel-i ‘Âmil’in yanı sıra Kahire, Kudüs, Şam, Halep’i ziyaret ettiğini aktarmaktadır. Bahâî, Cebel-i ‘Âmil’de çok iyi karşılandı ve iltifata mazhar oldu. Bununla birlikte o, dikkatli davranmak zorundaydı. Cebel-i ‘Âmil’de insanlar onunla görüşmek için gruplar halinde geldiler. [Ancak] o, gerçek durumunun ortaya çıkacağından endişe duymaktaydı. Halep’te kelâmî bir tartışmaya girdiğinde Sünnî bir Şeyh ile baş başa kaldıkları esnada şöyle dedi: “Ben bir Sünnî’yim ve Peygamberin ashabını seviyorum. Ancak ben ne yapmalıyım? Bizim Sultan Şîî ve Sünnî âlimleri öldürüyor.”²⁷

Muhammed el-Hürr el-Âmilî, doğduğu topraklar hakkında çok daha açık izahlara yer verdi. el-Hürr’ün Şîî âlimlerle ilgili rical eseri iki kısma ayrılmıştır. *Emelü’l-âmîl fî terâcimi ‘ulemâ Cebel-i ‘Amil* başlıklı birinci bölüm tamamen Cebel-i ‘Âmillî âlimlerden oluşmaktadır. İkinci bölüm ise Şîî dünyanın geri kalan kısmındaki ulemaya yer verilmektedir. Eserin giriş kısmında Bahâî, niçin Cebel-i ‘Amil’e öncelik verdiğinin sekiz sebebini vermektedir.²⁸

Oldukça basit olan birinci sebep bir kimsenin doğal olarak doğduğu topraklara (*vatan*) ilgi duymasıdır. O [burada] “*Hubbu’l-vatani mine’l-îmân*” ve “*min imâni’r-recûl hubbuhû li kavmihi*” şeklindeki meşhur hadisleri aktarmaktadır. Diğer yedi sebepten bahsederken bu doğal tercihinin aklî sebebini ortaya koymaktadır. Cebel-i ‘Âmil’in Şîîliği, Şîîliğin en eskisidir. Ebû Zerr’in kıssasından bahsetmektedir. Birçok sayıda âlim dindar kişi bu toplumdan neşet etmiştir. Başka hiçbir bölgede daha fazla İmâmî âlim yetiştirmemiştir. Hiçbir köyü yoktur ki o köyden Şîî âlim çıkmış olmasın. Bir müellifin şöyle dediği nakledilir: Son dönemin İmâmî âlimlerin tamamının beşte biri Cebel-i ‘Amil’den gelmiştir. Birçok peygamber ve ulemanın kabirleri de oradadır.

²⁶ *A’yânü’ş-Şî’a*, XXVI, 235. *ed-Dürü’l-mensûr*, II, 155, odun toplama hakkındaki hikaye bizzat Şehîd-i Sâni ile ilgilidir.

²⁷ *Hulasâtü’l-eser*, III, 443.

²⁸ *Emelü’l-‘Amil*, I, 11f.

Muhammed el-Hürr, Cebel-i ‘Âmil’e veya Cebel-i ‘Âmil’in de bir kısmını oluşturduğu *Bilâd-ı Şam’a* işaret ediyor diye yorumlanabilecek Kur’an’dan üç ayete işaret etmektedir. Mâide Suresinde ‘kutsal mekâna’ bir atıf vardır: ‘Ey halkım Allah’ın sizler için emrettiği Filistin’e girin’.²⁹ Burada kastedilenin *Bilâd-ı Şam’* olduğuna dair hadisler rivayet edilmektedir. İsrâ Suresinin ilk ayetinde (... Kulunu (Muhammed’i) bir gece Mescid-i Haram’dan çevresini bereketlendirdiğimiz Mescid-i Aksa’ya götüren Allah’ın şanı yücedir.) ‘Mescid-i Aksa’ lafzı daha sonraki tefsirlerde kabul gören şekliyle Kudüs’teki Mescid-i Aksa’ya işaret eden şekilde yorumlanırken ‘etrafi/havlehu’ lafzı da Cebel-i ‘Âmil’i içerecek şekilde yorumlanabilir.³⁰

İbrahim Suresi’nde İbrahim, Allah’a şöyle hitap ediyormuş gibi tasvir edilmektedir: “...Ben çocuklarımdan bazısını senin kutsal evinin (Kabe’nin) yanında ekin bitmez bir vadiye yerleştirdim. Rabbimiz..... onları ürünlerinden rızıklandır.”³¹ Yine aynı şekilde bu ayetin de daha sonraki tefsirlerde kabul gören tefsiri şu şekildedir: Allah, Cebrâil’e Ürdün vadisinin bir parçasını kesip almasını, onunla birlikte [Mescid-i] Haram’ı yedi kez tavaf etmesini ve onu şuanda bulunduğu yere yani Tâif’e koymasını emretti. Ki o toprak parçasından yetişen ürünler Mekke’ye götürülmektedir. Ürdün vadisi *Bilâd-ı Şam’ın* bir parçasıdır. Bu haliyle de Cebel-i ‘Âmil’i kapsadığı kabul edilebilir.

Son olarak Muhammed el-Hürr, İbn Bâbeveyh ve Şehîd-i Evvel tarafından rivayet edilen ancak hadisin metninin sağlam kaynaklarda yerini bulmadığını belirttiği Ca’fer es-Sâdık’ın bir hadisini aktarmaktadır. İmam’ın gaybeti zamanında müntesiplerinin durumu ne olacak diye sorulduğunda İmam şu şekilde cevap verdi: “Sakif bölgesini ve sahil bölgesinden dağların eteklerine/yamaçlarına kadar olan *Bilâd-ı Şam* bölgesinin insanları gerçek taraftarlarımız, yardımcılarımız ve kardeşlerimiz olacaklardır... Onların kalpleri bize meyilli, düşmanlarımıza karşı serttir. Onlar Gaybet zamanında geminin kılavuzudurlar.”³²

²⁹ A. J. Arberry’nin çevirisi: *The Koran interpreted* (London, 1955), 5: 24.

³⁰ Arberry, 18: 1.

³¹ Arberry, 14: 37.

³² *Emelü’l-‘Amil*, I, 15-16.